

НАЙЫРАЛДА КЫЗЫГААР ЧОК

Моол дугайында өөрлөш шүлүктөр кыдыраажындан УСТУРТЕН ХАЙГААРАЛ

Наймысал Москвадан даңгар эртен Найралдыг Моолдууа үнүктөн бис. Кытпугу Ту талгырине көдүргүлөш, Хүнгө удуу Чөөн чүкө кылгытпак. Удванда адамыста аажок тода Узун сынны бизенерн көстүп келди. Урал даңгар — нин дилтиг кызылгарын Ужуп эрлп чыдармыс угап кагдым. Октаргай дег, төңкүзү чок дегем Сибирь Орку, дески шөйлү берген чоргар чыдыр. Орку дүргөн ужуар-теме барык чылбас Орку ара доктап туралган-даа дег. Хоорай, сурдаа тоолуулар шүптү бурулаан. Хоуу, шөлде комбайнлар кожуу шүштүш. Сорук кирген совет улус маадир кия. Сокуш дивизион черде, дээрде тайнылган тур. Чыргидининт Биседе кайгылык ГЭС Чыргиден ак, хайгылаштыр кайгылык дым. Тымын шыкшай хайгалып, дөндүм ынаа Тымар черин, төрөн чоңуу сактып келди. Байлак бойдус туулгазын эртенези — Байкал төлү бырлакаандыр чалгып чыдыр. Ша-даа чептэзи. «Кызылгарын кыры-дыр» — деп. Сарыг баштыг шилдик кыс чарлай каапты. Чурумалдар, чериң кыры өскерленген. Чугура дег, акыр өгөр, бүрөлчүнкер. Хөлдөр, темнер, арга-арыг, нугаан шыктар Хөлчөк ховар — нинда-мында көзүлүгүлөр. Кичиңаш-ла база катат куду көрдүм. Ичкараңаан улуг тоорай мыа чыдыр. Уран-шеер ажилчын хол тууду. Икастаан Улан-Батор! Амыр-менди, сайа байчу!

ХАМЫК БАЙЛАК ДЭЭЖИЗ

«Байлак Моолууа дээн домак. Базым саны дымчалыр да. Ындыг сөстөр бактап кирбээн Ыры бэзин барык чок боор. Катал-катал бодол көөргө. Хамы утка мында бар да. Маадир шите чоңуңу чурту Байлак болбас аргазы чок. Хоорай, сурдаа бүдүртүлө. Хоуу, шөлде чалган тарва. Алымын хол кылп туткан Ада-чүртүм байлаа болбайк. Арга адаа чалгааларда Дорт, чиге ужул ор бис. Аал малы, акы-мечи Катыл алган, эптин сүргей Кады, кожа олтатп чортуур. Хоуу ээзи чээркенер Хойгаш мыаа боор—дирит торум.

УДЕКЧ КЫС

Булуттук дээр адаа-биле. Буурул даңгар кыры-биле. Дорют айкал кайы сен дээш Дорт, чиге ужул ор бис. Олуттарда кижиле хей. Орус, болгар, моол, тыва. Чазым, топтук шөвөгүн кыс Сатыш салган, бараан боор чор. Солун, сөткүүлү, даалы экизэр. Шокар дашкаа сүксүн кудур. Кичиңейликин, ээлдек, чым-чаан

Чээрби алды чыл бурунгаар бистик республика-биле кызгаарлашкан Убса-Нур аймакың Давс сумузунуң эмнеге ажилдакчызы анжак уруг Сэрэнжамын Нансал (ол бодун анаа Жавын деп адаарын дилээ) айыл-халыкка таварышкан. Кизыл эмнегезикин кээп сөгзөн. Ол чоңоота чаа Тывага аалдан чоран. Солунга берген ин. тереңууга ол ханын, кежин берген донорларга өөрүп четтиргенин илередип, олар-биле ужуражыксап, харылзаа тудукап турарын илереткен. Кеш берген-нерин бирээзи ычан эчки үчкүлүкчүлүк сүргүлү турган Валентина Самдан бир дугаарыңа чааа бижээ. Чагалар моон даа сонгар ээри чугаагон. Солунга үнгөн материалдары Нансалче чорудуп бээр. Оң ардези: МАР, Эрдеңт тоорай, хоорай эмнегези, Сэрэнжамын Нансал, Баштайгы чагааны моон адаанда парладыыс.

Эргин редакция, силерниң солунга март 20-де парлат-тынган «Ада-нем дег апарган» деп материалды сеткил дой-луушуну-биле номчудум. Карамга ол теңик болуушуну-мары олчан көстүп келди. Ажы-биле чугаалаарга, кеш бергенниң аныг кончук чарлаккаган чоран мен. Шынал-ла, бистик-биле кожа-хелбээ, эл-найралдыг чурт-

Кезишкени ийи шак ажыр үргүлүлээ. Неркозтан ам-даа оодунаан улуг назылг орус херэжениң бажыңды дүгүн эде суйбашыаан, ме-сестра бурмаа чугаалаган: «Бүтү чүе эки-ле болган боор».

Тус черид бир куражыл-ааңдаа спецнастиң оглу Григорийга ирвэки Муралы-скадан келген Ольга Ивановна Павлова дээрли ол болган. Ие кижик толум дээр. «СССР-ниң соңгу-барын чүгүндөн Моол-дуг соңгу-чөөн чүгүтүн ке-жиндир узун орук эртери се-зен харлыг херэжениң кижиге кайы хире берге болбозул? Мээң иеми көр, ханыңды ба-зымыкыны улуг, чеден хар-чедир назы дөйтү берген хирезинде баа-лаа мен дээш мында чедип келген. Кижик аайыңга кирер ийикке, төрөн черим көргө дээш келдим, се-ни карактар шаам кайдал — дээр болгай» — деп, кезер эчки Монхор боданылаан. Кум кымын бергенни боду билбээ. Агарты сүтүзсө, адыналдыр сарыгалган каан киз шай, манчы экигелген аа-зы оңу оттурткан.

— Чүе мен экигелдир, аа-й! Бисте столова-дыр. — Кезишкени аар болганын дыңдадым, олуруп чедеш, чүгүртүп келдим. Чечен, чечен, Могаканың хөл-чок-тур. Аарыг кижик кандыг чыдыр! Месестра Бурмаа келеш, аарыг кижикниң оглу, оң дор-газы база бичи моол оол келгенин эмчиге дыңдаткан. — Кирил келдинер, чуга-лапкы көрөй — деп, Монхор чопшордус. Аарыг кижиге келгенер ки-рил келген. Оларныкы бирээзи — мегелерин, дегем эгил-нерин, улуг-шыраг мага-бо-тут, хулумуругдан чыйнаан

Дружба. Найырал. Найрамдал. УГБАЛЫШКЫ ДЕГ БИС

турган. Хирургия башкызы Владимир Федорович Башки-ров биске эртенги шакта че-дип келеш, Моол Арат Рес-публикадан бергенде турар кижик экигелген, дарый бирги бөлүктүң ханы, кежи негетти-нип турарын дүтүрел-биле дыңдаткан. Келер теңик эч-чилери кижикниң амы-тыгын камгалаарын адыктыг түзсө, гези кылдыр көрүп, демини көртүскөн. Аарыг кижиге ха-нын бээр күзелин олар чаңгыс кижик дег шүптүзү илереткен, кым-даа чажам диязэм.

Байдал дүргөн шитилерни тү-лөзү алкырын негеп келген. Учкышениң сүргүлүдүрүң ханыңың бөлүтү ол-ла черге дораан тодаралдыкан. Халда-дырлар аарыгдан аарылаан турарымызды тыңап, анализ-

терни дугааганымс соонда, дөргөн беш эвес, оон-даа хей кижик күзелин илередип би-житкен. Оочурга турганар-нык аразында Кара-Сал Чыл-бак азы Елена Темүрүң та ка-йызы ийи, кешти ам албас дээрге бэзин чорбайн олуруп тургаш, албан-биле дугааган. Мен бодум база сөөлүндө мээ-кин база ал көрүңер деп ди-леп тургаш, кешти бердим. Донорлар оон-даа хей турган. Нансал мээң кижикни эдилеп чорур, оон-биле ханымыс чаң-гыс угбалышкы дег бис.

Учкышени өөренип тургаш, моол аалчылар-биле ужура-жып, совет-моол найрал ке-жээлерин эрттирип турган. ымыз сактыр-дыр мен. Доо-зупкаш-даа МАР-биле най-ралчы харылзааларны бистид

эштирмис үспейн келген. Чүгө моол уругга эвес, до-норлар өскө-деа нациянык улустарыңа эгидилге чок ду-заны көртүзүп турган. Олар та каш кижикниң чуртталга-зын эгидип, аас-кежини ша-наанар. Кешти кайын кезип алырын донор кижик боду ай-тып бээр чоран. Бисте артып калган им-денде чагай чо-руктуу, кайыралдык херечи-зи болуп чорур. Уруглары-ыска-даа ол дугайын чагып, сургап чорур-дур бис. Кижик кижиге мынчаар дугаалаар чор-деп чугаалап чорур мен.

Моол өдүрүстүң кадык чагай, он уругларың, аас-ке-жиктиг чурттал чорурун со-лундан номчаш, оң түлүмзү-руг бүргэз арнын көрөш, өөртөс аргам чок боду. Ол

хире үр үе эртенде, солун дамчыштыр-даа ужуражыры солун-дур. Дузавыс халас бол-банынга бис база өөрүп ту-рар бис. Урууну, бодунуң эмнегеледе ажилдап турары база эки-дир. Мен эчки сес-трэзыңың чымчыгың кижиге үр чыл ажилдаан болгаш, оларныкы чоңуңа кайы хире бараан болуп чорурун эки билир мен, чагай сеткилдиң-ге бүтүрээр мен.

Бисти утайн, четтиргени илередип, сактып чорур дээш бүгү донорларныкы му-нундан өөрүп четтиргени илередип көрөй. Найралдык күжү ол хире-дир.

Валентина [Самдан] ДАНДАР. Тес-Хемниң район эмел. Гезинде коң эмчи сестразы.

Э. ОЮУН, моол чогаалчы.

ИЕНИНГ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Чечен чугаа

оттук карактарың анык эр аарыг кырганың оглу хире. Оң чанында куу хептиг, улга-ды берген кижик база эмнегел-ниң ак халады кеткен оол турган. Карак чылчырыктап турар аарыг, кылаң-тас эмнегел-де ажилчын хептерип кирил келгениңден эпчосунганын ил-дең эр кижилер бот-боттарың-ге көрүшкөн. Оол орус дилга арыг чугаалаан:

— Магудеңер. Докторуң хулумуруңу көрбөй тур сир-бе. Анаа, анаа, Гриша, Се-ша акый. Шүптү каттыржыканнар. Ог-лундан чөлүзүрлөп чокка-ла Ольга Ивановнага дарый ке-зишкени кылгыры эргежок апарганын, оң байдалың ам чүгүрүш, чыңалса-даа ону дү-вүредип болбазы-биле айнаар кижикниң чопшордусурун турарын Монхор дыңдаткан. Улаштыр ол мында дээң: — Мээң ааам-биле таныжы-нар. Норжмаа дээр. Кезиш-кени кыла бээриме хөлбө, дүвүрел-ле үер кижик боор. Ам база боду, изиг чеми белеткеп алган келген. Ольга Ивановнага сагыш чо-вап, ону айылдан чалытканы дээш докторга өөрүп четтир-генин Григорий Павлов илерет-кеш, Монхорунуң авазыңаң: — Мээң ааам чаа ыңдыг. Соок хүннерде чыла хепти, изиг чеми тудуп алган, ажи-лымга турунда бо-ла кээр. Ие дээрге ие-ле болгай.

— Ындыг, харык. Даврта ке-жээ 7—8 шак үезинде чедип келкирен. Ольга Ивановна мын-чан шыбай апар боор — деп, Монхор харылаан. Ыңчалса-даа байдал эмчигиң боданы дег чогул бербээң. Кезишкени үезинде хей хан чидирген кырганың байдалы дорайтаң, чыргалыг чүрөктиң ажилдары аялашпастан. Эм-чилер бар-ла аргаларын ажи-лаан. Ёске аарыг кижилер дү-вүрел-ле үер кижик боор. Кызылгар үрекчизинге аар ба-лыткан кызылгарың амы-ты-ны дээш база демисе-жир апарган. Ычан Монхор авазын Ольга Ивановнаңың ча-нынга артырып кел. Норжмаа 1939 чылда Халзан-Толга госпи-талга санитаркалп, 1945 чыл-да япон милитаристер-биле дай-нын үезинде медреседе ажилдап турган. «Балыгелкан-нары камгалааны дээш» деп медал-биле шыңаткан. Норж-маа орус херэженин топтап орган: «Каа көргөн кижик боор мун!» Огулунуң экигелген киз-кулаа хандыкы куткан шил саваже аарыг кижик айткан. Норжмаа шопулактан акысине бичикни дамдылаткан. Дөмөй-ле көргөни кижик, Норжмаа ал-гырыптар чаксан: «Олга Ива-новна ышмакшай сен!» Карааңа дөргөн беш чыл чурттугун келген. Оң Намжилы ычан деп политругу турган. Боду госпиталда медресе. Олар-нык чогуңга совет харылзаа-

чыларныкы бажыңаң турган. Эм чорутуң деп Баянхүмчине дол-гаар дээш айнаар хүнүң, айна-нар мен. Эрес, кара карактар-ныг, хүндүлүзчөл орус кыс ме-дээ кыла дузалагың турган. Ола моолдоп шору билер тур-ган. Каман элээн таныма бер-геш, боду чеже-даа шилдект чараш болза, оң хырыннык билдирти бергенге эскерип каан мен. Оң сааттыг болганы бисти донорлаштырган.

Аарыг кижик ону үндүрбээң. Кошак үнү-биле кий дүүз-дөлдөргө оожураш, ол удай берген. Норжмаа катал-ла сак-тымыкыңе дулун берген: «Япон милитаристерниң дүлүп бергениңе, ычан, 1945 чыл-да сентябрь 2-де, орус, моол ыгнал чокка кайы хире өөрүп туржук бис. Бир кежээ эки орус дайынчы үб-чорутулур орус дур көдүрүп экигелген. Оланы танып каан мен. «Үнү-чө» деп хол чактырга-даа, демилгер аадылган турдулар. «Бокурум ол-дур. Делаш» — деп сымарыңа, ам кээп чү-вөңе ужурун билчик мен. Норжмаа ычан 27 харлыг турган. Олгөне-ле 8 чыл эр-те-даа, Намжил-биле олар төл көрбөзүнөр. Ыңанга-ла боор оол, чаа төртүгүңен чаа-биле Оланы ийи даңгыр өөрүштү, хүндүлүк-биле ажаап турган. Совет шериглер чүртүңе ча-нын турар деп чер дыңнааш,

Ола өөрүп, төрөн Москвазы-ның дугайын чугаалап чыткан. Норжмаа аша-биле Оланы «Огул кааыт» деп чаңгыс эвес удаа ээржиң келген. А Ола бараан сөөртүр вагоңа че-ди муң ажыг километрин ай-ажыг үеде эртер болгай. Аш, соок үе — бирде карактарың чажын теп, бирде каттырып, бир катал хондур чугаалашкан. Огул экирер дээр. Оланың сүдү келбээң. Чаштың хыры саргаан, сүт чок эмг саргап, чаш төп улам бырыжар болган. Норжмааңың экигелген сүтү чылгытас эмчиктээң.

Ола огул артырып каар деп чөлүзүрелден: «Огул-ну чедирип шыдааган бил-диндир-дир. Ашаан база Ба-рымын фронт госпиталында ин-валдир келди. Бисти фронттаң дорт бээр олтаткан. Бизин Мос-квга доктапкан. Сааттымын-ның дугайын төрөдөргөңе дыңдадыр чай албамын ол. Кижик кылдыр өстүрүп аар боор деп силерге идегээр мен.» Шыдаар ири мен бе деп дадагалса-даа, ашаа эң эр-гим апарган төлдү артырып кааныңа Норжмаа кызылгар чок өөртөн. Оолду Монхор деп адап алган. Уйгу, дыш чок хей-ле дүңнер, хүннери Ола-нык ажил-агылары-биле ха-рылзалыг болгай. Бир-ле чу-гула атырыг ужуң мен Эр-зиниң ажил-агыларыңче те-лефоннаар, оон арга-сүмө-даа атырып алырын бодар мен, а ол болдунмас-тыр. Кызыл-даа чеде береш, дыка хей чүүлдерин бодум барып кө-рүксээр, биллп алыксар мен, дыңнаксар мен, а планда кирбээн черлерге база чорут-лас-тыр. Бо хире найралдыг, акы-думалышкы ийи чурттуг кызылгарлап турар най-ралдыг сумаларың, район-нарың аразыңа харылзааны ам-даа бөдүтүңдүр, аргы-жылгада амы чамдык шалты-тарыңа эде көөрү күзениң деп бодум хуанда ыңдыг дилегит кижик мен.

[Улачымың], Маадир-оол КАЛЧАН.

ЧУРУКАРДА: авторселле мастерскаянда муракчы То-кар коммунист, МАР-нык Улустуң Улут туралың дептады В. Мурзажа; профтүңүлүкчө механик-башкы, чазарткы Ш. Церендорж; Уластай хооракың кудучуларың бирээзи. Авторнуң фотоары.

3-кү арын 1988 ч. апрель 2

М. ГОРЬКИЙ.

ГАРИБАЛЬДИ ДУГАЙЫНДА БИР ДУГААР ДЫЦНААНЫМ

Бо өндүр улут болгаш чырыктыгы аты мен бирле дугаарында он үш харлы тургаш дыцнаан мен. Бичан мен пассажир пароходунга кузунга хөдөл оол бооп, ары-сарыг хүнтү бедир сава чүл турган мен. Машинаның дааш-шим-мээниге кулак уюк, өртөкүзүс чыдынга, кизге бузунууна, тенеке аарыш чыгыш чүе.

Бичи-ле хостуг те тыптырга, үстүкү палубаның сонгу кезээне—ютка баар мен.

Акая үштүк классыңд пассажирларын таравчынар болгаш ажилчыларын чыгыш турган.

Бир-ле каталында чыгыштар бекерлепелен алган бир пассажирдың мээним, топтуз чугаадын дыцнаан турдулар.

Мен база дыцнааш турдум.

— Ону Джузеппе дээр, бистин-биле болза, Осип хевирлиг, а фамилиязын Гарибальди дээр, ол боду

бодуун балыкчы кижик чүе-дир. Ооң сагыш-сеткили кайгачык ак, аякы кижик дээр, ол дайыннарга ба-зындырган бодунуң чоку-нуң аягы-шүжүгүгү амы-дыралын көрүп келген. Бичанга ол бүгү чурту-га: «Ха-дугаа, хосталга амыдыралдан артык өндүр бедик болгаш чырык, ча-гай! Дайын-биле демисел-че шүптү көдүрүп туру-кар, тиклеп үнүжөүсчө чедир сокчуулар!» деп кыйгыны салган. Ол дүжүп бээриниң орунуга чеже-даа катал өлүр деп чүеңи көргөш, дайын-би-ле демиселче бүгү чоң көдүрүп түнгөн. Шүптүзү ону эдерип демиселчеш, тиклеп алган.

Кежээ дүжүп, хүн болга-ындыче ажит кирип бар чыккан.

Ак-кызыл апарган ча-гыглар бот-боттары ош-кашкан деп шүжүгү, ол олчаан чидип турган.

«Шак-ла мындыг кыйгына-биске октаптар мындыг ки-жи тыылган болза!» деп, бир-ле кижикниң оожуму сымарланган дыцналды. Мен кыйгыра берген, хосталганың мадырыңды чы-рыктыгың, өндүр ову-хе-вирин хөдээңге шыгжы-шан хоруккан мен.

Гарибальди дугайында, Италияның күтүңен ма-дырларын дугайында мен ооң соонда дыка хөй-нү номчан мен, ыңчал-жак ол танывазым кижик-ниң кыска чугаазы мээң чүрээңге чеке-даа номча-дан артык ханы ишти эр-тирген...

Бодунуң чоңунуң аас-ке-жени дээш бүгү чүрээңден, сагыш-сеткилден бараан болган чагай бүгү кижик-лерге мөңгөдө өөрүштү-лүг, чырык тураскал.

Амыдыралдың өөрүштү-лүг, каас чаражын, хостал-ганы тыылдырып турар хүн хөрели деп, оларның аттары бистин-биле кезээ-мөңгөдө каан чорзун.

Капри, 1907 ч. Февраль 3.

Чээрбиги чүс чылдың эгелээ, 15 харлында Мариэтта Шагиния литература ажи-лы эгелээ. Соолгу чүтүлдү ол 94 харлында бижээ. Ооң амыдыралында (1888—1982) бүгү-ле чүтүлдүр—чогадыкчы ажилының түр-хуулаалың-даа, ажилууларының алгы-агы талалары болганы-даа, талан-тазының байлаа-даа анаа эвес турган. Бодунуң амыдыралы-ның дүргүзүндө ол хөй чүтүлдү кылган.

Энциклопедияларда болгаш биографиязында дугайында «бирги», «бештайгыларыңды би-рээң» деп сөстөр кодай кырган.

МАРИЭТТА ШАГИНЯН: АНАА ЭВЕС АМЫДЫРАЛ, КАЙГАМЧЫК АЖЫДЫШКЫННАР

Шагиния социалисттик тургузушкун дугайында «Гидро-центр» деп романын совет литературыга бир дугаарында бижээ. Совет ужураалдар номнарының бирээзи—«Месс-Менд» база-ла Шагинияга та-маарып. Ол номну кино-фильм кылдыр тургускан бо-гаш хөй-хөй дылдарыча очу-дуган.

Ленинградтың, Праганың, Римниң, Миланның, Венеция-ның, Парижтиң, архитеринге чоруткан шикчиле ажилда-рының түңгөндө Шагиния-ның «Өлгөштүк катал дирил-гени» деп тоожузу төрттүң-ген.

Мариэтта Сергеевна музыка-ны үнелеп, ону эки билер чо-раан. Ооң ийн бадыткалы бо-дур: «Амдан эгелээш, боду-нуң дугайын чугаалап тура, Силерге дидим-биле бүтүрүп болур мен. Силерниң улут хүндүткелдерин хандың-даа дидегилашкыны болдурбес-тир». Бо дээрде Шагиния Сергей Рахманиновтук чага-зымдан оодурулар-дыр. «Бир эвес Силер мээң дугайында кандай-бир чүтүлдү бижип каар болуларза, ол менээ улут белек болур ийик... Ка-талтап тур мен: Силерниң де-мир-жүжүкүр-биле бижиктин-ген бүгү-ле чүтүлдөр мээң улут алдыр болур». Дмитрий Шостакович анаа ыңчаар би-жээ.

Ооң ханы билгисин специ-альстерин кайтаткан. Шагиния чүтлө кайгамчык литератор болгаш журналист эвес бол-

дур ийик. Ол—философия доктору. Политэкономияны дыка эки билер турган. Ол Европаның элзэн каш дыла-рым өөренип алган. 30 чыл-дарда эстетика, хөй ажилы-ның, харын-даа аргылаң хөдээ-ниң талазы-биле лекцияларын номчул чораш.

Ону Троцкий көөр хөңтү-чөк чораш. Ыңчаар чүе ийик-ле Сталин алаа дегбээң. Хрущев-биле чөпшөзрөшпей баар тазарылгалар алаа бю-рократтер оон от дег коргар турган оларның-биле чугаала-жып тургаш, ол сөстүң багын шилеп алыр чораш.

Чогаалыңды «Вариант шик-лиге» деп чүтүл амы-лаа уттундурбаан. Мурнуу-Сибирь магистралының участоттары-ның бирээнде телевиделин бадылал каапканы орутку орулгалыг эвес кылдыр са-нааш, Шагиния ону шыгың шүтүмчүлзүн. Күүү-күштүгү а-домстволар-биле ол элзэн каш айлар дүргүзүндө түтүл көлгөш, тиклеп үнгөн. Шит-тирнине эде көргөн. Шүтүчү-лелди шик дээң. Ол 1947 чылда болганың сөгүмдирп каалы. Академик Владимир Образцов мыңчаар бижээ: «Бир эвес чогаалчы кижик бо-дунуң кабинетиниң сөгүм-лөрдөндө хайгаарал кылдыр оралдажып орайың, амыды-релче иделкелдей шымың ий-рер болза, ол чүңү кылп каарың могай-шыл биске М. С. Шагинияның дүрүл-гөзү көргүзүп турар». Ша-гиния

—Иоганн Вольфганг Гете, Терс Шевченко, Иван Кры-лов, Николай Гиндзев, Ян Коменский, Ярослав Гашек, Александр Шкрявцов, Мика-эл Нальбандян. Болгаш еске-лериниң-даа дугайында моно-графияларын автору.

Ленинни тема Шагинияның бүгү чогадыкчы ажилын до-мчылдып эркен. Ооң Ленинге назы дөрт кезектен тургусту-ган. Ол «Ульяновтарның өг-бүлө» болгаш «Бирги буту-россия» деп ийн романын, «Өлгөштүк биледи» деп ро-манын бир дөзөвелин биле бо-гаш «Лениндин билит алганың дөрт өөрдөңде деп Ленинниң хуу амыдыралыңа болгаш чо-гууларынга хамдарышкан фи-лософу бодаар номнарын чогааткан. 1937 чылдан бо 1969 чылга чедир бижээң ол дөрт чогаалдары дээш алаа Ленинни шакчалды тыыскан. Бо чогаалдар—амыдырал-дың, ажилдың, бодаалдың ле-нинни стилдин уран-чечен шик-чилер аргызы-биле ханы көр-гөңнинең кижээ болур.

Өлүктүн мурнуу харын-да, берик мырыңды көрү-бөстөй берген хирезинде, ол «Кижик болгаш Уе» деп боду-нуң олун сактышкынын дүгү-доорул алар аргылыг болган. Ол номну ооң үжүклерин ном-чул турар, ону бистин салке-чилериниң номчулур.

Гавриил ПЕТРОВСКИЙ. (ПМА).

ЧУРУКТА: чогаалчы М. С. Шагиния. СЭТА-ның фототехниказы.

ТУДУГЖУ МЕН

Чемгир хөрүн чүлүн амааш, Чечик түгөн чечектер дег, Төхкөн дерин, кылган юкым Төрзөң черин кавастай—Чагай кижик дарганаашан Шалып ките туудугжу мен.

Түтүбү, бетон, шилден бүткөс Туудуг-суруу улам хөгжүл.

Аткан даңче үткүл бедир, Аксын-кежик сөңөл келер—Арат-чонга бараан болган Алдын холдуг туудугжу мен.

Өвүм-чидим, тоозураалды Өртөмчөй-ле көрбөзүн дээш, Тайбың диген чоңум доткоп, Талыгырме кылгым салдым—Холум дымзыт, сорук күштүгү Коммунизм түтүп тур мен.

Танов МОНГУШ.

ЧЕЧЕН ИРЕЙ 75-ТИГ

Ол кижик индирге тавар түн көлгөш, хөрзөң хозадар чөдүргүлөй-дир. Дал доолду көрүкчүлөр ол кижик чүң-ле чугаалар ирги дээңиз, ылым-чылым олулар.

Ыңчалза-даа ол кижик, санал берген кижилер кандай кийе, ол ышкыш чакгыс ай сөстөр чугаалады. Ыры-биле эгелээ-ди:

Делегейин дески туткан Тендеш дивес адың арат. Тергичи күштүгү каргыстарың Демиселчеш тиклээң арат. Кадагааты каргыстарга Каңгыдадыл чораш арат. Капиталист каргыстарга Кадың согуз берген арат.

Ооң ой ырызын залда олу-р-тен чоң өөрүшү болгаш хөг-жүтү адың чаккышкыны-биле уткуду. Ооң ол кижик чоңуң аас чугаалыңын кызы-бүрү-ле-вирлеринден чиктерин көр-гүзүп, амы салгалдың кижик-лериниң дыңнал берээниң ыр-лары, кожимыктырың күтсөдү, оларны каян, каян үелерде ырлардың, кожанакыңың көчү-күчү солун кылдыр тайыл-бырыл турду.

Ужуражылга кежээң доозул-ган. Бистер, «Мөңгүлөк чечен чогаал каттыжкышкының кижикчилерин, шак ол солун болгаш хөгжүл кижик-биле та-ныж алдымыс. Ол «Кара-Хөла» совхозта хүндүлүг кижилерин бижээң, куш-ажылдың чоңуңуң, улусчу уран-шөвөр, төрүмчүл-ден салым-чазыңың хөгжүмүң болгаш улустуң хөгжүмү хөкө-селдериниң кылгыңың, пен-сионер, ам 75 харың Күжүгет Ленчаевич болган бола».

Күжүгет Ленчаевичниң ба-жыны Таспы Хемик Алча-чө кирген бедиринде, өскө ба-жыңардан бичик олозаш, хемик шүтү эринде кезек-кезек чоң дыттар чамында турар. Ооң кажаа, херимикни иштине кургалды каан хадик, шик, шоргон дээш ыштар-ла хөй. Ол дээрде чоңуң, алы-зыңдан черле ыштан кызы-бүрү-лө хөгжүлдер кылп чораш. Бо кижикни кылп ажилдарының материалдары-дыр деп кижик доран эскерип каар. Ыт-кажи, шөкө-биле ха-йыңдырган кий сарыг шайын аартап ора, хоочунуң доңчу намдары-биле таңыштым.

Ол 1931—32 чылдарда Элегес күржөңомунга ажилдап турган. 1933 чылдан эгелээш 1973

чылда пенсиялап үнүжө арбан даргалал, сүмү секретарлап, бөлөкөл конторазыңа агеңи-леп, 1950 чылда «Кара-Хөла» колхоз тургустунарга туудуг бригадирлеп чораш, ажим-биле чугаалаарга, «хөдүрбээң хөңзө чоң» ирей болду. Ооң кандай-даа ажилга кызымак, ак сеткилдиң ажилдап чораш-нын хөй саның шакчалдар, мектал бижиктер херекчелер турар. 1966 чылда Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Прези-диумунуң Хүндүлел бижик. биле шаңчалган. Тыва респо-блесаңны системазыңың ажи-лы бөлөкчөңиз деп хүндүлүг атың 1968 чылда алган. Чүгө дээрде ол амыдыралыңды чээрби үш чылдарың, 1946 чылдан бээр 1973 чылга чедир дерги са-дың эргелекчелеп, «Кара-Хөла» совхозка бөлөкчөңизлеп эрттирген. Устүндө шаңчалдар-дан аңгыда «Ленинниң юбилея» медалы, СЭП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совети-ниң Президиумунуң, Министр-лер Чөвүлениниң болгаш пар-тия райкомунуң, районнуң күү-секи комитетиниң хүндүлел бижиктери дээш өскө-даа дипло-мнар, шаңчалдар хөй. 1977 чылдың ноябрь 6-да улус ажил-агыйыңга, экономикага бо-гаш культура хөгжүлдезинге кирген үлү-хүзү дээш рай-оннуң Хүндүлел дептеринче кижик бижиктирген.

Күжүгет Ленчаевичниң амы уеде кол сорулгазы— тыва национал хөгжүм херекселде-риниң бүгү хөкүлөрин, ко-дундаа уттундурп, чидип бар чидар кулузун-комус (шөлр-лө), шоор дээш ышкыш хө-рекселдерин моон сонгаар чоңга бараан болдурарың оорун дилеп тывар дээш ажилдарың, оларны кылп аныяк кижилерин өөредир. Соолгу уеде тыва национал хөгжүм херекселдерин сакзы-радыр болгаш оларны нелте-редир дугайында санал-онал-дарың анаа-ла кулак дашты. Били эртин турарыңа хоумдал, «Шинини» арынга көдүргөн айтыргың кончуг чүтүлдүзү-нүп, деткип олураарым ол чу-гаалады.

Ол боду бо хүннерде тыва хөгжүм херекселдериниң бүгү хөкүлөрин кылп турар. Ооң бөжөңинде белең кылп каан илгилер, бызыяңылар, шак-

кеңигирелер, дүңгүрлер болгаш демир-хомустар, кулузун-хо-мустар бар. Мекээ он үжөң ажит кулузук, чээрби хире демир хомусту көргүзүп, боду ойнал берди.

Күжүгет Ленчаевич хөгжүм херекселдерин чоңга пролаған-далар талазы-биле улуг ажил-ды кылп келген. Чоң эвээш-биче-даа болза, ооң кылган хөгжүм херекселдерин сакдып ап турар. Ыңчалза-даа чамдык таварылгаларда ооң кылган хөгжүм херекселдерин сады-рып сакдып алгаш, чамдык кижилер ойнааш, харын-даа кайы-хаманнаң октагылалар. Чамдыкта оларның үрелит калган сөгү күдүмчүга чыгала-ларга, шикил, кижикниң шыла-сазы келер. Ыңчалга аныяк-аскенге күш-ажыл деп чоңум чүл дээрзин тайылбырлап, культура болгаш чоңуң эртин-чаш чүлүлдериң, —чургулган, музыканы болгаш чоңуң шакчаа дилеп чораш-ты-сэвин үнелеп билир-гени өөредип, кижикчиле ажил-лы доктаамал чорудуп кел-ген.

Күжүгет Ленчаевич чүлө музыка херекселдерин кыл-пы-биле кызыгаарлатпайын турар. Боду улустуң аас-чо-гаалын бижип ап, эртинги эт-сэвин база чып турар. ТДПТЭШИ-ниң шыгжамырында чыгынган ажилдарда Күжүгет Ленчаевичниң кирген үлү-хүзү база бар. Ол ышкыш ооң чыгган коллективларын чамдыкты ССР-ниң Улустары-ның Ленинград этнография музейинде шыгжатынган.

Күжүгет Ленчаевичниң на-зыны улгата-даа, районнуң болгаш совхозуңуң хөй-икити ажилдарыңдан ол чыда калбас. Ол совхозта улусчу контроль комитетиниң көжүгүң. Сов-хозта хөй-икити организаци-лары-биле доктаамал харыл. Шаңчалар болгаш аныяктар-биле ужуражылгалар-ын кылп турар. Оларга боду-нуң арга-дуржулгазың дамы-дар дээш хөгжүм херекселде-рин таңыштырып, боду ыралп, тоолдарың ыдып бербишан, чүрүмнүг болуруң, шаандакы-ның эки чакылдарың сагырын болгаш бөйдүска база төвү-нүг тураскаалдарыңа хумага-лы болуруң чагып, сургал чо-руур.

Базыр-оол ЧҮЛДҮМ-СУРУҢ.

сонуургактарга

КЫМ БУРУУЛУГУ?

Өг-бүлөгө алгыш-кырыштың эгелекчизи — ашаа азы кады-гы бе деп мөңгө айтыргыч бурунуң мерген ууганың кижилер безин херек кырында шиктирлеткимес айтырп кылдыр санал чорашкан. Ыңчалза-даа Лондонда парлап турар «Внуки» ордасын ооң чыгган комучуларыңа кандай айт-ырың салгаш шиктирлээрин орадашкан. Оон илереп кел-гени-биле алгыра, хөй тавар-ылгада буруулу кижик, хө-рөжөөнчөр боттарыңың эне-не дээштик чөпсээңиз— кар-чакы бүдөлдөй берген соонда өг-бүлөгө тайбыл до-лоран тургустуна берди. Согуу Ирландияда оларны кээр-гептер арай берге, керин: согуу ырлаңа эр кижилерниң чүтлө 32 хуузу ыңдыг тава-рылдаа дүжүп берип турар, а оларның кадымыз боттары

60 хуузу, олар өг-бүлөгө ал-гыш-кырышты эгелээр бис деп турза-даа, эптежиге чоруду-газыңа боттарың «идеялеч-лик» кылдыр санал турар-лар. Британияны мурнуу чү-гүңге эптежиге элзэн чик болуп турар: эр улустуң ба-дыткал турары-биле алгыра, хөдөжөөнчөр боттарыңың эне-не дээштик чөпсээңиз— кар-чакы бүдөлдөй берген соонда өг-бүлөгө тайбыл до-лоран тургустуна берди. Согуу Ирландияда оларны кээр-гептер арай берге, керин: согуу ырлаңа эр кижилерниң чүтлө 32 хуузу ыңдыг тава-рылдаа дүжүп берип турар, а оларның кадымыз боттары

мглалтар чүтүлдөр бар. Шот-ландияны хөдөжөөнчөр эне-не берге байдалда, ыңды «күштүгү таланың» талаалың-ларын чартымыңа хөйтү-өг-бүлөгө алгыш-кырыштың эгелекчилер кылдыр санал турарлар.

Ыңчалга «Внуки» ордасы шикчилелдер бурунуң тызызыңа тыварыңа чоок-шүлөтпейн турар. Чижээлээр, Британияны суралгыт коме-дия артисти Фэйт Браун мыңа дээң: «Өг-бүлөгө бөк-тажышкын болдура бээр кижилер хөдөжөөнчөр болбойн-ган, чүгө дээрде өг-бүлөгө байдалы чүгө эр улус ке-ээде чидилгендирп турар-лар. Ооң эки, суралгыт арти-ст Боб Монхауэ мыңа деп чугаалап турар: «Мен 14 чыл иштинде кадылгыч куртап келдим, өг-бүлөгө алгыш-кы-рыш инити-биле... 14 чыл иштинде түгүлчүлөп келген.

КАЖАН ЧУРТАП ЭГЕЛЭЭНИЛ?

Америка дикке кижик барык-ла 30 муң чыл бурунгуар чур-тап эгелээң деп, Контикуни уни-верситетиниң археологтары бадыткар турар. ЮПИ агент-лидидиң дыңгалың турары-биле алгыра, ыңдыг түңгөлдү олар Чилиниң мурнуу районының-даа тып алганы элзээң чүгүл-дериң сагырын тургаш үндө-рөөн. Унаверситеттиң архео-логия экспедициязың ам ыңды оон ажит чыл иштинде ажил-

дап турар. Ийн метр ажит ханы черден эртөмдөңнөр 26 бөдүң даа, чөпсөк-херекселди тып алган. Оларны бурунуң кижик ажит турган деп, олар санал турар. Тын алган чүгүл-дериң аразында —даш балды-лар болгаш алгы болбайзын-дып кылгырыңа херек чөпсөк-херекселдер бар болган.

Ол районга ооң мурнуңда тып алган чүгүлдериң ол дикке кижик 12 муң чыл бурунгуар чуртап эгелээңни херекчилеп турган. Ыңчалза-даа мыңан кадыжышкының ханы эвес чорудуп турган. Амы уеде специалисттер ол черни улус мыңан чүгө каапкаш, ооң соон-да он сөс муң чыл эрткенде катал чуртап бергенниң ажилырылп шыдааган болган. Ол черге мыңан агаар-бокудус дыка эскерип турганың чадап чок деп тайылбырлап турар. (СЭТА).

КРОССБОРД

Доора дургаар: 3. Оттан үнөр чүл. 5. Ыштан ыгылар суук бүдүмел. 7. Дээр бүдүмел. 9. Мал чүзүңү. 10. Ың. 11. Кир-

гизияда хоорай. 12. Шола. 13. Кадыр чер. 14. Ыңуң, тала. 15. Тыва ат. 19. Бода мал. 20. Чугаа органы. 22. Чечендерде ажил-лар херексел. 24. Тыва хөгжүм херексе-ли. 25. Кыс мал. 26. Насеком. 27. Тыва улустуң оран-сөвөзү. 28. Хоуу, шөл. 30. Ойт. 32. Шапкас чылан. 33. Кижикниң сет-ки-сөзүңүң илерли. 34. Сан. 35. Суук чүлү. 37. Хөдөжөөн орус ат. 39. О. Сагаан-оолдуг чогаалы. 43. Оруткуу сын кыры. 44. Тыва тараалың, малчы. 45. Өг-бүлөнүң баштыгы. 47. Кырында шымыгың чер. 50. Куш. 52. Черик эдериниң. 53. Арааткан ак. 54. Эвөт семолет марказы. 55. Сан. 56. Физикада зөг чөмчөш. 57. Сүңгүл бир байдалы. 58. Азырал амытан.

Узун дургаар: 1. Чылдың үези. 2. Ыш. 4. Бажиң кезээ. 5. Айбычы, хөдөжилеңи-чи. 6. Ың. 7. Хөйүр медеэ. 8. Бойдуста боду бүткөн чүл. 13. Хем кыдым. 15. Ы. 16. Тыва улустуң уран чүл хеври. 17. Адчыгаш. 18. Куш. 19. Серээ, шик. 21. Со-лукчу, сурукчу. 24. Чооңу-Чоон чүтүл чурт. 26. Араатан аян. 29. Аян-чорукчу. 31. Тываада чер, суур аян. 34. Мал чүтүңүтү кылгыры. 35. Неделелиң бир хүтүң. 36. Бөмбүрзек. 38. Тараа. 40. Хазик амытан. 41. Ыш. 42. Шерик чөпсөк. 46. Чөстүр бүдүмел. 47. Домак кезээ. 48. Мурнуу күк-ке үнөр тараалыг чүл. 49. Шакын-чүдүл-ге кижик. 51. Хөл аймак. 53. Францияда хоорай.

Юрий ОНДАР тургускан.

УЗУН-САРЫГ

Тоолчургу чугаа

Эки шагын эгелээңде, бак шагын бажыңда азыраан ажит-телу-даа чок, аскаа ас кеш мал-маганың ирей, кады чуртап чоруп-тур. Мал-маганы азырал, тайга-таңдызыңдан аңым-мөңүм тууду, боттарыңың дүжүдө чуртап орган иргин.

Кадым кат-чымис чымыр, индик-хөп дээрлер, алгы-көш элтээр, черле шору—кылым-мас-ла чүевиң чок чүтөл иргин. Ашаа ас-дүзөк салып, аң-мөңү, балык-байкал тууду мидий ажилдыг чүе-дир.

Бир-ле күзүн ирей, кады аразында дүргүлчөш, кыштал чир түңе кызыл, каш малың даң бир кара-ой серге дөгө-рип ап-тырар эгелээ. Серге-ниң эдин бузуп дөгөргөш, мөчү-мөчүтү-биле хана ба-жыңа кезир азыл каал-тыр-лар.

Өгнүң эр ээзи кадыаңны кургулдай тургаш, чугаалап-тыр:

—Эки, чагыт кылдыр ал-дарып кылгаш, шыгжал каг, кады, кажан узун-сарыг эзээр дүлүп чир бис—деп-тир.

Кады-даа чүтү боор, аша-ның чугаалың өзүлгөр кургул-дайын аңдырып, иштине, эңт суккаш, шыгжал каан.

Кыштын ажи эртин чорда ирей, кадының аалыңга хөл-чөк узун, сарыг кижик чоруп келген. Ол уеде ирей аал-га чок, аң-мөңү көрүп, тайга ке-зип чорупкан чүе-дир.

Кады-даа узун, сарыг кижик көргөш, хөлчөк өөрлү,

өрү олуртуп, хүндүлөп-тир эвеле. Ол ыңчал дүтүлөп тургаш, ирейниң чугаалың са-кыт келгеш, ашкың чугаалап турганын Узун-Сарыг деп ки-жи бол-ла-дыр деп бижеш, демки кургулдай дүлүп берген, ашкың-чөмгөрлөп хүндүлзүн чүе-дир. Ол узун, сарыг кижик-даа мага хандыр ээттеп, шакчал алгаш, өөрлү чөптөгөңнөн илереткеш, узун оруун уламчылап чоруп каан.

Частың кышкы хүннери эге-лөп, ажит черлерде, мөстөр-де хар чияртыңын эрп эгел-леш, мидээңизде хүн дүргүзү-нүң узуну кедерге аларың-тур. Кежээ ирей-даа чүр боор, каш малың каажаалп кааш, өөңгө келгеш, кадыаңга чу-галап-тыр:

—«Узун-Сарыг»-даа келген-дир, күскү кургулдай дүлүп ийир оюу келген эвелең —деп айтырган.

Кады олурда, дүште-даа чок, харыялал-тыр:

—Эир кызың чөп Узун-Сарыг келгире дүлүп берип-кен мен.

Ам канчаар боор, күжүр ирей келер чылга чедир база катал узун-сарыгның кээрин манал, шайын аартап, бода-нып олуруп-тур оо.

Кады иштине «Узун-Са-рыг» дээрде ол келген узун, сарыг кижикни ашааңың өңдү-дөп бодаш, частың узун са-рыг хүнүн уттулган бооп-тур оо.

Сактып бижээң Май-оол ИРИТ.

МАРТ 19-ТА УНГЕН КРОССБОРДУҢ ХАРЫЛАРЫ	«ШЫНДА» ПАРЛАТЫНГАН ХАРЫЛАРЫ
ДОРА ДУРГААР: 1. Барлык. 3. Чоткан. 7. Белгү. 10. Но-гаан. 11. Бодаган. 12. Эдерги. 14. Адагаш. 16. Балет. 19. Пе-чора. 20. Гродно. 21. «Черни-ка». 22. «Бирюса». 25. Адонис. 28. Дехан. 29. Белев. 31. Сава-ты. 32. Оналга. 33. «Зелен. 34. Дирен. 35. Багана. 36. Согама.	УЗУН ДУРГААР: 2. Лимби. 4. Тонна. 5. Мондел. 6. Мага-дан. 8. Адаан. 9. «Гдеши». 13. Революция. 15. Агрономия. 17. Дага. 18. Уган. 22. Реф-рат. 24. Истелге. 26. Илетел. 27. Даала. 30. «Волга». 31. Са-диг.

Редатор В. С. ШАРАВИН.

агаар

Республикага бөгүн бүрөп, азыл турар хүн болур. Агарың температурзы хүн-дус 0—5 градус, дүне —7—12 градус чурт. Хөтүң күжү улатканда секундада 5—12 метр чедер. Кызылга аяс хүн болур, агарың температу-разы хүндус 0—3 градус, дүне 7—10 градус соор.

АПРЕЛЬ 3-ДЕ «НАЙРАЛЫ» «Эдөвөңиң наследия» 9.30, 14.20, 17.10, 20.00, «Старик Хоттабыч» 12.30, бижик залга: «Вонда Белое Перо» 10.30, 12.10, 13.50, 17.30, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мно, мой Мно» 11.00, 14.50, «Тайна старого чердака» 9.20, 13.10, «Загон» 16.50, 18.50, 20.50 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Неизвестная женщина» 13.00, 15.00, 17.00, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕИ»: «К-Б: «Взбор» 17.30, 20.00 шактарда.